

АБАЙДЫҢ “ҚАРАСӨЗДЕР” ҚАЗЫНАСЫ: АДАМДЫҚ ҒӘМ
АДАМЗАТТЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТАР

Рақымжан ТҰРЫСБЕК,

*филология ғылымдарының докторы, профессор
Еуразия Ұлыттық Университеті, Қазақ әдебиеті кафедрасы
Қазақстан, Астана*DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15256848>

Кіріспе. Абайдың шығармашылық қазынасы – байтақ әлем: қайта қарап, оқыған сайын тереңіне тартып, жаңа бағыт, кең өріс, көркемдік кеңістігімен назар аудартады. Хакім Абай бастапқы тұстан-ақ: “...өз сөзім – өзімдікі” дегенді анық айтып, келесі кезекте батыл бағдар ұстап, мақсат-мұраттарын айқындап, осы бағыттағы ұстаным-көзқарастарына мықтап табан тірейді. Көрген-білгенін, таным-тәжірибесін, танып-түстегенін ақыл-көрігінде қорытып, таным өлшемі мен сана сәулесінен өткізіп, таразыға салады [1.270]. Әсіресе, адам-пенденің жаратылысына, табиғатына таңданысын жасыра алмайды. Өмірін, уақытын босқа өткізу, еңбегін-кәсібін бағаламау, білім-ғылым, тәлім-тәрбие ісіне мән бермеу т.с.с. ақиқатын айтып, бағасын беріп, маңызын ашады. Қысқа ғұмырдың алдамшы, өткіншілігіне де қапа болады. Баянсыз, тұрлаусыз сиқына бас шайқап, жаны жабырқап, көңілі түсіп, іштен тынады. Оның мән-мәнісін былай білдіреді: “...бірталай өмірімізді өткіздік: алыстық, жұлыстық, айқастық, тартыстық-әурешілдікті көре-көре келдік. Енді жер ортасы жасқа келдік: қажыдық, жалықтық: қылып жүрген ісіміздің бәрінің баянсызын, байлаусызын көрдік, бәрі қоршылық екенін білдік...”. Бұған қоғам, адам, заман, өмір, тұрмыс-тірліктен мың сан дәлел-деректерді тілге тиек етеді. Адам мен оның өміріне, еңбек мұраттарына, дәстүр мен дінге, тұрмыс-тіршілігіне терең мән береді.

Зерттеу мәні, нәтижелері. Абайдың шығармашылық қазынасы – “Қарасөздер” жүйесінен адами мұрат пен адамзаттық құндылықтар қайнары, адамгершілік әлемі, білім-ғылым ісі, дәстүр тағылымы мен өмір өрімі, кеше-бүгін байланысы, болашақ бағдары, еңбек болмысы, тәлім-тәрбиелік арналар айқын аңғарылады.

“Қарасөздер” жүйесінде алдағы өмірге барлау, талдау жасайды. Адам мұраты, өмірі мен еңбегіне еркін енеді. Өмірдің бұралаң жолдарына, кәсіп-дағдыларға, тұрмыс-тірліктің мың сан арналы, тайғақ кешуге толы тараулы жолдарына көңіл тоқтатып, көз жібереді. Әсіресе, ел бағу, мал бағу, ғылым бағу, софылық қылып, дін бағу, балаларды бағу сынды сан салалы, алуан

арналы бағыт-бағдарларға, өмір-тұрмыстың, уақыт-сынаптың сырлы сипаттарына ден қояды. Оның арасында білім-ғылым, кәсіп-қызмет, дәстүр-дін, тәлім-тәрбие иірімдеріне де көңіл бөліп, жіті назар аударады. Бәріне де мән-маңыз береді. Басым бағыттарына еркін енеді. Сыр-сипаттарын ашады. Нәтижесінде, сөз жоқ: “өз сөзім – өзімдікі” деген қағидалы көзқарастарын алға шығарады. Өмір мұратына ден қойып, тәлім-тәжірибесіне тоқтайды. Мұның өзі: “Жақсы болсаң, жарықты кім көрмейді” деген өмір философиясынан алынған толғам-толғаныстарымен табиғи үндесіп, сабақтасып-ақ тұр. Шындық шырағы да танылады. Бастысы, әрине өзі өмір сүрген қоғамдық құбылыстарға, кезеңдік көріністерге, адам әдемі мен еңбек, тұрмысына, уақыт тынысына жіті көз, сергек көңілмен қарайды. Көбінде көңілге кірбің ұялатқан келеңсіз, көлеңкелі көріністерді, кедергі-қайшылықтарды қалт жібермейді. Соның себеп-сырларына үңіледі. Демек, Хакім Абайдың – “Бірінші сөзі” өмірден алынған, тәжірибеден өткен маңызды мәселелерді қозғайды. Өз өмірі мен уақтысындағы басты бағыттарды тап басып, соған қатысы мен көзқарастарын, мүмкіндіктерін кең көлемде айқындайды. Бастысы, әрине өмір өрнектерін, білім-білігін, тәлім-тәжірибесін – “ақ қағаз бен қара сияға” сыйғызып, “өз сөзім- өзімдікі” екенін байыпты баяндайды. Бұдан байқалатыны: Хакім Абай өмірдің бұралаң жолдарынан өтіп, қоғамның кедергі-қайшылықтарын көріп, адам мен оның еңбегінің ұнамды һәм ұсқынсыз сиқын да танып-түстейді. Көңілді кеңге салған сәттері де бар. Жүрекке салмақ түскен тұстарын да бүкпесіз баяндайды. Өлшеніп берген өмірдің мағынасыз, мәнсіз қалпына кейіс те білдіреді. “Адамзат – бүгін адам, ертең топырақ” екенін де еске салады. Жарық дүние орны айқындалады. Маңыз, мәнін ашады. Орайлы тұста:

“Қадірлі басым,

Қайратты жасым.

Айғаймен кетті амал жоқ.

Болмасқа болып қара тер,

Қорлықпен өткен қу өмір, – дегенді де жасыра алмайды. “Ойға түстім, толғандым, Өз мінімді қолға алдым”, – дейтіні де осы кезеңге дөп келіп тұр. Өмір мұраты мен маңызын да осы тұстан бағамдайды. Біздіңше, Хакім Абайдың: “Өз мінімді қолға алдым”, – деген қалпы мен қауіпін, ауыр халін арғы-бергі кезеңнің бетбұрысты һәм белесті тұстарынан көптеп кездестіреміз. Бұған Хакім Абайдың “Қарасөздерін” қайта оқығанда, үміт ұлғайып, арман-аңсарларына қарышты қадаммен ілгерілейтініміз анық. Өмірдің қыр-сырына қаныға түсеміз. Уақыт тынысына еркін еніп, қоғамдық һәм кезеңдік көріністерге, адам өмірінің бұралаң жолдары мен тағдыр-талайына жарық

дүние дүрбісін түсіріп, көңіл көзімен үңіліп, «мыңмен жалғыз алысудың» мән-жайына қанығып, терең сезінеміз. Мезгілдің салмақ-сырына ден қоямыз. Қоғам, адам, өмір, уақыт бедерін терең тани түсеміз. «Сезімпаз көңіл, Жылы жүрек» те, «Улы сия, ащы тіл» де айқын танылады. Бәрі де бәз-баяғы, қаз-қалпында көрінеді. Нәтижесінде:

Өмір, дүние дегенің,

Ағып жатқан су екен.

Жақсы-жаман көргенің,

Ойлай берсең, у екен, – деген қорытындыға келеді. Адам мұраты айқындалады. Өмір – уақыттың бағасы көрсетіліп, сыр-сипаттары ашылады. Мән-маңызы айқындалады.

Ақиқатында, «Қарасөздердің» тұтас табиғатынан:

– ұлт мұратының өзекті тұстары танылып, оның өзі арғы-бергі кезеңдердің артық-кем жайттарымен қатар, салыстырыла беріледі;

– арғы тарихтың тағылымды тұстары да, кешегі кезең көріністері де өмір өрнектерімен өріліп, байланыс-бірлікте баяндалады;

– ақиқаттың аты – хақ, хақтың бір аты – Алла екендігі басты мұраттарға арқау етіледі. Алла тағала – өлшеусіз, ал ақыл – өлшеулі болатындығы, әрбір ғалым-хакім емес, әрбір хакім-ғалым аталатыны өмір өрнектерімен, тәжірибемен сабақтастығы да айқын аңғарылады;

– ұлт пен ұрпақ қамы, адамшылық әлемі, жасампаздық жолы, ізгілік пен игілік иірімдері, білім-ғылым жүйесі, тәлім-тәрбие жайы, махаббат пен ғаделет сипаттары кәделі, сауапты істер арқылы жүйелі жеткізіледі;

– адамзатқа ортақ – жан мен тән, адамшылыққа жат: надандық, еріншектік, залымдық, арамдық, жамандық (жемек, кимек, күлмек, ішпек, сүймек, мал жимақ, мансап іздемек т.с.с.) қырлары кеңінен көрсетіледі;

– ең негізгісі, Хакім Абай адамға ортақ асқақ мұраттар мен адамшылыққа жат келеңсіз көріністерді кезең шындықтарымен сәйкестікте сабақтап, уақыт бедерімен бейнелі безбендеп, өмір-тұрмыстың мысал-деректерімен нанымды сөз етеді. Нәтижесінде, кезең-уақыттың өзекті мәселелерін қоғам, замана шындықтарымен байланыста баяндайды. Келеңсіз Іәм өрескел оралымсыздықтар, оның өмірдегі көріністерін, адам-пенде бойындағы кереғар сипаттардың күйініш-сүйінішті жайттарымен қоса қабат көрсетіп, нанымды ашады. “Сұм-сұрқия, қу заман” шындығы ашылады. “Құйрығы шаян, беті адам” кейпіндегі – “толық адамның” баянсыз мәнін, жағымсыз, жұғымсыз, ұсқынсыз, сиықсыз сиқын қатты мінеп, сын тезіне салады.

“Қарасөздер” табиғаты мен тағылымына еркін еңсек, “Хакім Абай ұлт мұраты, елдік мүдде мәселесін – еңбек, білім, ғылым, өнер төңірегінде кеңінен өрбітеді. Алыс-жақын елдердің (мысалы, орыс, ноғай, сарт т.с.с.) өмір-тұрмыс, кәсіп-дағдыларына, дәстүрлеріне ден қояды: “...сарттың екпеген егіні жоқ, саудагерінің жүрмеген жері жоқ, қылмаған шеберлігі жоқ. Өзімен өзі әуре болып, бірімен-бірі ешбір шаһари жауласпайды. Орысқа қарамай тұрғанда қазақтың өлісінің ахиреттігін, тірісінің киімін сол жеткізіп тұрды. Әке балаға қимайтұғын малыңды кірелеп, сол айдап кетіп тұрды ғой. Орысқа қараған соң да, орыстың өнерлерін бізден олар көп үйреніп кетті. Үлкен байлар да, үлкен молдалар да, ептілік, қырмызылық, сыпайылық – бәрі соларда. Ноғайға қарасам, солдаттыққа да шыдайды, кедейлікке де шыдайды, қазаға да шыдайды, молда, медресе сақтап, дін күтуге де шыдайды. Еңбек қылып мал табудың да жөнін солар біледі, салтанат, әсем де соларда.

Оның бәрі бірін-бірі қуып, қор болмай, шаруа қуып, өнер тауып, мал тауып зор болғандық әсері”.

Ал, надандық пен жалқаулық, еңбексіз бен жылпостық, залымдық пен зұлымдық, ұрлық пен бұзақылық сыры былай беріледі: “...ғаламға белгілі данышпандар әлдеқашан байқаған: әрбір жалқау кісі – қорқақ, қайратсыз тартады, әрбір қайратсыз – қорқақ, мақтанғыш келеді; әрбір мақтаншақ – қорқақ, ақылсыз, надан келеді; әрбір ақылсыз-надан, арсыз келеді; әрбір арсыз жалқаудан сұрамсақ, өзі тойымсыз, тыйымсыз, өнерсіз, ешкімге достығы жоқ жандар шығады”. Бұл тұстардан, сөз жоқ өмір-тұрмыстағы кәсіп-дағды, дәстүрден өзге, еңбек мұраты басым бағыттарға ие болады. Әр елдің өзіндік өзгешелігі, қалыпты жайттары еске алынып, “еңбек етуге, мал табуға” арналатындығы өмір тағылымы, үлгі-үрдісі ретінде көрсетіледі.

“Қарасөздер” қазынасының асыл арқауы мен басты бағыттары – Адам әлемін, еңбек болмысын, өмір өрімін ашуға арналады. Осы реттен келгенде, адам мұраты мен адамшылық жолы, ар мен ұяттың маңыз-мәні мынаған келіп саяды: “Адам баласы жылап туады, кейіп өледі. Екі ортада бұл дүниенің рақатының қайда екенін білмей, бірін-бірі аңдып, біріне-бірі мақтанып, есіл өмірді ескерусіз, босқа, жарамсыз қылықпен, қор етіп өткізеді де, таусылған күнінде бір күндік өмірді бар малына сатып алуға таба алмайды.

Қулық саумақ, көз сүзіп, тіленіп, адам саумақ – өнерсіз иттің ісі. Әуел құдайға сыйынып, екінші өз қайратыңа сүйеніп еңбегіңді сау, еңбек қылсаң, қара жер де береді, құр тастамайды”.

“Адам ата-анадан туғанда есті болмайды:естіп, көріп, ұстап, татып ескерсе, дүниедегі жақсы, жаманды таниды-дағы, сондайдан білгені, көргені көп болған

адам білімді болады. Естілердің айтқан сөздерін ескеріп жүрген кісі өзі де есті болады. Әрбір естілік жеке өзі іске жарамайды. Сол естілерден естіп білген жақсы нәрселерін ескерсе, жаман дегеннен сақтанса, сонда іске жарайды, соны адам десе болады». Біздіңше, бұл жерде өмір мұраты алдыға шығып, елдік мүдде, адам еңбегі, дос-дұшпан, жақсы-жаман қасиеттер, бос уақыт мәні, мал-жан сыры айқындала түседі. Оның қадір-қасиеті, белгі-ерекшеліктері, қыр-сыры жан-жақты ашылады.

Хақім Абай білім-ғылымға, өнерге өзгеше қарайды. Оны оқып-білу, үйрену керектігіне көп көңіл бөледі. Оған қатысты: “Адам көңілі шын мейірленсе, білім-ғылымның өзі де мейірленеді, тезірек қолға түседі”, – дейді. Одан кейінгі жерде: “...ғылымды, ақылды сақтайтуғын мінез деген сауыты бар. Сол мінез бұзылмасын!..Көрсен қызарлықпен, жеңілдікпен, я біреудің орынсыз сөзіне, я бір кез келген қызыққа шайқалып қала берсең, мінездің беріктігі бұзылады. Одан соң оқып-үйреніп те пайда жоқ. Қоярға орны жоқ болған соң, оларды қайда сақтайсың? Қылам дегенін қыларлық, тұрам дегенінде тұрарлық, мінезде азғырылмайтын ақылды, арды ақтарлық беріктігі, қайраты бар болсын? Бұл бір ақыл үшін, ар үшін болсын!», – дегенді анық айтады. Ақиқат хақында айтқанда: “Хақтың бір аты – Алла, ғылым-Алланың бір сипаты», – дегенді баса көрсетеді. Иман ісін алға шығарады.

Бұдан байқалатыны: Хақім Абай өмір мұратын өзіндік тәжірибелермен байытып, келеңсіз көрініс, кедергі-кемшіліктерді анық көрсетеді. Ел әңгімелерін, халық даналықтарын назарда ұстап, адам мұратын, өмір сырын, еңбек сипатын кең көлемде ашады. Ақыл-парасат, білім-ғылым, тәлім-тәрбие мәнін айқындап, олардың басты нысаны, түпкі нәтижесі адамгершілік жолына апаратын – адастырмас компос екенін баса көрсетеді. Демек, “Қарасөздер” кезең көріністерінің жиынтық сипаттамасы емес, керісінше қазақ қоғамына тән, адам өмірі мен еңбегінен, қарым-қатнасы мен тұрмыс-тіршілігінен орын алған ақиқат жайттардың шындығы. Өмір, тәжірибеден алынған, әрі білім-біліктің жиынтығы, әрі көркемдік-эстетикалық, мәдени-рухани қуаты жоғары, тағылымы мол қымбат қазыналар қатарына жатады.

Ақынның бұл бағыттағы ой-сөз жүйесі қоғамның барша саласын қамтып, оның өзі көбінде ел өмірі, дәстүр мен дін, тәлім-тәрбие, тұрмыс-тіршілік баянын айқындай түседі. Айталық, оның қайсыбір тұстары – жалығу (20-сөз), мақтан (21-сөз) төңірегінде айқындалып, кең өріс алады.

Ақынның жалығу мен мақтанға қатысты көзқарастары – “бір қуаныш, бір жұбаныш” төңірегінде кең өріс алады (23-сөз). Халқымызда, өмір-тұрмыста жиі ұшырасатын – жақсы-жаман, дос-дұшпан, надан-залымның әрекет-қимылдары,

“көппен көрген – ұлы той” дегенге табан тіреу сынды ерекшеліктердің қырсыры ашылады. Сайып келгенде, ақын оны әуел баста-ақ: “...қазақты оңдырмай жүрген бір қуаныш, бір жұбаныш бар”, – деп түйін жасайды. Өмір мұратын, тәлім-тәжірибе тағылымын үлгі етеді.

Абай әлемінде – жүрек ісі, ақыл мен тіл мұраты терең көрініс табады. Ақын адам әлемін айқара ашып, ондағы қозғалыс-тіршіліктің басты факторы, өмірдің өзекті һәм өшпес қуатты қайнар көзі – жүрек шындығын, ақыл-парасат нұрын, дін-дәстүр әсерін, рух пен тіл мүмкіндіктерін кең көлемде ашады. Адам мұратын, өмір мәнін, тіршілік нәрін – жүрек ісімен сабақтастықта сөз етеді. “Тірі адамның жүректен аяулы жері бар ма?” деп өмір-тірліктегі жүрек ісі арқылы жүзеге асатын жағдаяттарға айрықша мән береді. Ақын айтқан: “Үш-ақ нәрсе адамның қасиеті:ыстық қайрат, нұрлы ақыл, жылы жүрек” мәселесін, “Жүрек – теңіз,қызықтың бәрі – асыл тас”, “Достық,қастық, бар қызық – жүрек ісі”, “Күйесің,жүрек, күйесің” сынды ар-ұяттың маңыз-мәнін елдік мүдде тұрғысынан, парасат биігінен қозғайды. Өмір мұраттарына ден қояды. Тұрмыс-тіршілік тынысына назар аударады. Нәтижесінде: “Қазақ та адам баласы ғой, көбі ақылсыздығынан азбайды, ақылдының сөзін ұғып аларлық жүректе жігер, қайрат, байлаулылықтың жоқтығынан азады. Білместігімнен қылдым дегеннің көбіне нанбаймын. Білімді білсе де, арсыз қайратсыздығынан ескермей, ұстамай кетеді. Жаманшылыққа бір ілігіп кеткен соң, бойын жиып алып кетерлік қайрат қазақта кем болады» дегенді анық айтады (14-сөз). Ал: “Тіл жүректің айтқанына көнсе, жалған шықпайды. Амалдың тілін алса, жүрек ұмыт қалады” дегенінен “жүрек-таразы” екенін, алға тартады (14-сөз). Мұның өзі-қайрат, ақыл, жүрек үшеуінің өнер айтысындағы – “жүректі жақтадым” деуі (17-сөз), сосын: “адам баласы, адам баласынан ақыл, ғылым, ар, мінез деген нәрселермен озық” екенін тап басып көрсетуі өмір шындығы еді (18-сөз).

Тегінде, ақыл-парасат, жүрек ісі, тіл қуаты – адам-пендеге берілген артықшылық, мол мүмкіндік болса, оның қоғамдағы, өмір-тұрмыстағы көлеңкелі көріністері кім-кімге де ой саларлық. Абай айтқан: “ақылды кісі мен ақылсыз кісінің” (15-сөз) әрекет-қимылдары осыған келіп саяды. Оқып көрелік: “...есті адам, орынды іске қызығып, құмарланып, іздейді екен-дағы, күнінде айтса құлақ ойласа, көңіл сүйсінгендей болады екен. Оған бұл өткен өмірдің өкініші де жоқ болады екен.

Егер кісі орнын таппай, не болса сол, бір баянсыз, бағасыз нәрсеге қызығып, құмар болып, өмірінің қызықты, қымбатты шағын итқорлықпен өткізіп алады екен-дағы, күнінде өкінгені пайда болмайды екен. Жастықта бұл қызықтан соң және бір қызық тауып алатын кісімсіп, жастығы тозбастай,

буыны босамастай көріп жүріп бірер қызықты қуғанда-ақ мойны қатып, буыны құрып, екінші талапқа қайрат қылуға жарамай қалады екен.

Үшінші-әрбір нәрсеге қызықпақтық. Ол өзі бойға құмарлық пайда қылатын нәрсе екен. Әрбір құмарлық өзіне бір түрлі дерт болады екен, уа әрбір құмар болған нәрсеге жеткенде, яки эне-міне, жетер-жетпес болып жүргенде, бір түрлі мастық пайда болады екен... Егерде есті кісілердің қатарында болғың келсе, күнінде бір мәртебе болмаса жұмасында бір, ең болмаса, айында бір, өзіңнен өзің есеп ал!” (15-сөз).

Бұдан, сөз жоқ Абай әлемінің шексіз-шетсіз кеңістігін көріп қана емес, сонымен бірге ақылды һәм ақылсыз әрекеттерді, өмірдің өткінші-өкінішті тұстарын, уақыттың бағалы-қызықты сәттерін, жастық пен мастық сырларын т.с.с. қоғам, адам, өмір шындықтарымен байланыста көрсетіп, оның әлеуметтік мәнін, адамшылық жолын, фәлсафалық факторларын тәлімді тәжірибе тағылымдарымен өзектес өрбітіп, сыр-сипаттарын сенімді сөз етеді. Басты байлық – Адам факторын бар қырынан ашып, оның ішінде қоғамның қозғаушы күші, айрықша ақыл-парасат иесі екендігін тап басып, қадап айтады. Назар аударарлығы, Абай әлемінің қайсібір тұстарынан-ақ қоғамдық-кезеңдік көріністерге сергек қарап, өмір-уақыт сырларына еркін еніп, осының негізінде замана шындықтарына айрықша мән беретіні көрінеді. Ол, әсіресе шығармашылық қазынасынан, поэтикалық мұрасынан да танылады:

Адамзатқа не керек:

Сүймек, сезбек, кейімек.

Харакет қылмақ, жүгірмек,

Ақылмен ойлап сөйлемек.

Әркімді заман сүйремек,

Заманды қай жан билемек.

Заманға заман күйлемек,

Замана оны илемек.

Бұл – заман шындығы. Өмір сыры. Уақыт тынысы.

Абай мұрасында адам өмірінде кездесетін пайдалы һәм зиянды әдет-дағдыларға, келеңсіз көрініс-құбылыстарға кең орын беріледі. Оның қоғамға, адам өмірі мен еңбегіне, ақыл-парасатқа, білім-ғылымға кері әсері кеңінен көрсетіледі. Оның бір алуаны жан-жүрек, көңіл толқыны төңірегінде өріс алса, келесі бір сарасы – байлық-мақтан төңірегінде (42-сөз), “ой кеселдері” әсерінен туындайтыны байқалады:

“Естіген нәрсені ұмытпасқа төрт түрлі себеп бар:

әуелі-көкірегі байлаулы берік болмақ керек;

екінші – сол нәрсені естігенде я көргенде ғибрәтлану керек, көңілденіп, тұшынып, ынтамен ұғу керек;

үшінші – сол нәрсені ішінен бірнеше уақыт қайтарып ойланып, көңілге бекіту керек;

төртінші – ой-кеселді нәрселерден қашық болу керек. Егер кез болып қалса, салынбау керек.

Ой-кеселдері: уайымсыз, салғыртық, ойыншы-күлкішілдік, я бір қайғыға салыну, я бір нәрсеге құмарлық пайда болу. Бұл төрт нәрсе-күллі ақыл мен ғылымды тоздыратұғын нәрселер”.

“Бұл күндегіге байлық та мақтан емес, ақыл, абырой да мақтан емес, арыз бере білу, алдай білу-мақтан. Бұл екеуі қолынан келген кісі салт атты, сабау қамшылы кедей де болса, аз да болса орны төрде, майлы атқа, майлы етке қолы жетеді. Желөкпелеу, мақтаншақ байларды: «сіз айтсаңыз, отқа түсуге бармын» деп желдендіріп алып, шаруасын қылмай-ақ, малын бақпай-ақ содан алып киімін бүтейтіп киіп, тәуір атын мініп алып, қатарлы бір құрметке жетіп жүре береді”.

Жинақтап айтқанда, мұның бәрі-баршасы – адамшылық жол, әділетті іс, ғибратты тәлімге кері әсері көп-ақ. Кереғар, көлеңкелі тұстары да мол. Орайлы тұста, Абай “ой кеселдерінен» арылу-тазару һәм сақтануды алға тартады. Оның қоғамға жат, адам мен оның еңбегіне кері әсері барын – ақыл-парасат, білім-ғылым, игілік-ізгілік, жасампаздық жолы арқылы жүйелі жеткізеді. Ақыл-парасатқа, білім-білікке ден қойып, терең мән береді.

Дәстүр мен дін төңірегіндегі Абай ұстанымы кезең, уақыт шындықтарымен сейкес келеді: “Қазақ құлшылығым құдайға лайықты болса екен деп қам жемейді. Тек жұрт қылғанды қылып, жығылып тұрса болғаны. Саудагер несиесін жия келгенде, “тапқаным осы, бітім деп, алсаң-ал әйтпесе саған бола жерден мал қазамын ба?” дейтұғыны болушы еді ғой. Құдай тағаланы дәл сол саудагердей қыламын дейді. Тілін жаттықтырып, дінін тазартып, ойланып, үйреніп әлек болмайды. «Білгенім осы, енді қартайғанда қайдан үйрене аламын» дейді. “Оқымадың демесе болад тағы, тілімінің келмегенін қайтушы еді” дейді.

Оның тілі өзге жұрттан бөлекше жаратылып па?” (16-сөз).

Абайдың – «кербездің ісі” (18-сөз), бай-болыс, би-мырза туралы талғамдарынан (22-сөз) адам әлемінің қыр-сыры, өмір-дүние дидары, уақыт бедері нанымды ашылады. Ал, қазақ мақалдарына қатысты көзқарастардан өмір өрнектері, тәжірибе тәлімі, уақыт бедері, шындық шырағы терең танылады:

“Қалауын тапса қар жанады”, “Сұрауын тапса адам баласының бермесі жоқ” деген ең барып тұрған құдай ұрған сөз осы. Сұрауын табамын, қалауын табамын деп қорлықпенен өмір өткізгенше малды не жерден сұрау керек, не аққан терден сұрау керек қой.

“Атың шықпаса, жер өрте” дейді. Жер өртеп шығарған аттың несі мұрат? “Жүз күн атан болғанша, бір күн бура бол” дейді. Тәңірге жазып мінбей-түспей, арып, шөмендеп диуаналықпен бір күн болған буралық неге жарайды. “Алтын көрсе, періште жолдан таяды” дейді. Періштеден садаға кеткір-ай! Періште алтынды не қылсын, өзінің көрсеқызар сұмдығын қостағалы айтқаны. “Ата-анадан мал тәтті, алтын үйден жан тәтті” дейді. Ата-анасынан мал тәтті көрінетұғын антұрғанның тәтті дерлік не жаны бар? Ата-анасын малға сатпақ ең арсыздың қылығы емес пе? Ата-ана шамасы келсе, михнаттанып мал жиса да, дүниелік жиса да, артымда балаларыма қалсын дейді. Ол ата-анасын сатқан соң, құдайға дұшпандық іс емес пе? Осындай білместікпенен айтылған сөздеріне бек сақ болу керек” (29-сөз).

Ақын мұратынан айқын аңғарылатын басым бағыттардың бірі – білім-ғылым жүйесі. Ақын бастапқы тұста – білім-ғылым ісіне қадам басу үшін талаптың керегін, оның “біраз шарттары” барын еске салады. Білім-ғылымға құштарлық арман-аңсарлармен шектелмейді. Оның үстіне біліп-көріп, көңілге тоқығанның мәні зор. Мақсат айқын, бағыт белгілі болу керекті көрсетіледі. Ар ілімі үлгі етіледі. “... ғылымды, ақылды сақтайтұғын – мінез” жөнінде де байыпты байламдар, терең тұжырымдар жасалады. “Мінездің беріктігі” – ақылға, арға қызмет ету керектігі назарға алынады (32- сөз).

Басты аңғарылатын жайт: Хакім Абай ақыл-парасат, білім-ғылым жүйесін бар асылдан да жоғары қояды. Жер-жаһандағы жақсылық һәм жасампаздық жолы, игілікті іс пен ізгілікті қадамдар – адам ақыл-ойының, білім-ғылым жетістіктерінің жемісі екенін мың сан мысал-дерекпен де, өмір тәжірибесімен де, тәлім-тәрбие тағылымдары арқылы да жүйелі жеткізеді. Өмір тағылымдарын үлгі, үрдіс ретінде еске алып отырады.

Абай осы бағыттаған ой-сөз желісін – жан мен тән қуаттары төңірегінде тереңдете түседі (41-сөз). Адам мұраты, өмірі мен еңбегі – жан әлемі арқылы өріс алса, тән қуаты – байлық, дәулет арқылы көрініс береді. Адамшылық жолы, талапсыздық әрекеті – жан һәм тән қуаттарының артық-кем тұстарын-ақыл, қайратты тең ұстап, өмір-уақыттың өлшемі етіледі (43-сөз).

Абайдың талап пен талапсыздық төңірегіндегі көзқарас, ұстанымы (44-сөз) қазақ қауымының дүниетанымымен сәйкес келеді: «Адам баласының ең жаманы – талапсыз. Талап қылушылар да неше түрлі болады. Һәм талаптың өзі

де түрлі-түрлі. Һәм сол талаптардың қайсысының соңына түссе де, бірінен-бірі өнерлі, тұрлаулырақ келеді. Уа, ләкин адам баласы я талапты, я талапсыз болсын, әйтеуір “бәрекелдіні” керек қылмайтуғыны болмайды. Өрнешік, орынсыз ба, орынды ма, “бәрекелді” деушіні көңіл іздеп тұрады...

Мұнысы қазақтың тамырын ұстап-ұстап қарайды-дағы, “мынаны алып келіп берсе, қымбат алғандай екен, осы күнде мына бір істің біраз пұлы бар екен” деп, қазақтың бетінен оқып іздеген талап емес.

Анық үшін кітап сөзіменен іздеген талап болса, әуелі көкіректі тазалау керек дейді, онан соң ғибадат қыл дейді.

Қазақтың бетіне қарап, содан оқыған болса, ол талабыңды қыла бер, көкіректі дым тазалаймын деме, оны кім көріп жатыр, ішінде қатпар көп болмаса, құт-берекеге жағымды болмайды дейді. Енді осыған қарап қайдан оқып, ұмтылған талап екенін білерсің” (44-сөз).

“Қарасөздердің” үздік үлгісі, өрнекті өнегесі – 37-сөзде жинақы, жүйелі беріледі. Хакім Абай мұнда өмірдің өрнекті тағылымдарын, тәлімді тәжірибелерін барыншы қонымды, қысқа-нұсқа үлгіде жеткізеді. Хакім Абайдың даналық мәйегіне айналған, ақыл-нақыл, өсиет сөздері ағартушылық һәм дидактикалық сипаттарымен де мәнді. Ғибраттық-танымдық қуаты мол. Өміртанытқыштық-тағылымдық қырлары да маңызды болып табылады. Әсіресе, адам әлемін, оның өмірі мен еңбегін, кәсіп-дағдысын, тұрмыс-тіршілігін, жақсы-жаман жағдаяттарды, дос-дұшпан әрекеттерін, отбасылық тірлікті, әке мен бала, ер-әйел қарым-қатынасын, байлық пен билік, бақ пен тақ, т.с.с. белгі-ерекшеліктерін, мәні мен қырын, сыр-сипаттарын байыпты барлап, нақты әрі нанымды ашады:

“1. Адамның адамшылығы істі бастағандығынан білінеді, қалайша бітіргендігінен емес.

2. Көңілдегі көрікті ой ауыздан шыққанда өңі қашады.

3. Әкесінің баласы - адамның дұшпаны. Адамның баласы – баурың.

4. Өзің үшін еңбек қылсаң өзі үшін оттаған хайуанның бірі боласың; адамшылықтың қарызы үшін еңбек қылсаң, алланың сүйген құлының бірі боласың.

5. Мен егер закон қуаты қолымда бар кіс болсам, адам мінезін түзеп болмайды деген кісінің тілін кесер едім.

6. Егер ісім өнсін десең, ретін тап.

7. Биік мансап – биік жартас, ерінбей еңбектеп жылан да шығады. Жікшіл ел жетпей мақтайды, желөкпелер шын деп ойлайды.

8. Дүние-үлкен көл, заман-соққан жел, алдыңғы толқын-ағалар, артқы толқын-інілер, кезекпенен өлінер, баяғыдай көрінер.

9. Жаман дос-көлеңке, басыңды күн шалса, қашып құтыла алмайсың; басыңды бұлт шалса, іздеп таба алмайсың.

10. Досы жоқпен сырлас, досы көппен сыйлас. Қайғысыздан сақ бол, қайғылыға жақ бол.

11. Бағың өскенше тілеуіңді ел де тілейді, өзің де тілейсің, бағың өскен соң – өзің ғана тілейсің” (37-сөз).

Демек, Абайдың даналық мәйегі – ақыл-нақыл, өсиет сөздері адам мұратын, өмір сырын, уақыт тынысын тап басып, тәжірибе тәлімі мен тағылымын, ой-сөз жүйесін қысқа-нұсқа үлгіде беруімен мәнді болып табылады. Ақыл-парасат нұры, өмір танытқыштық сыры мол.

Жинақтап айтқанда, Хакім Абайдың “Қарасөздері” поэзиялық туындыларынан өзіндік өзгешелігі бар, өмір тағылымы мен тәлімдік қырлары басым еңбектер қатарына жатады. Оның көпке ортақ ұнамды тұстары әркез-ақ зиялы қауым мен зерттеушілер назарын аударғаны анық. Айталық, алғашқы Абайтанушы – Ә.Бөкейхан Абай әлемінің қыр-сырына еркін енеді: “Абай он-он екі жастар аралығында қазақ даласында жүріп хат таныды. Ал он екі жасындағы Семейдегі Ахмет Риза молданың медресесіне түседі. Абай он төрт жасында сонда жүріп үш ай орыс мектебінен дәріс алады. Осы төрт жылдық медреседегі және үш айлық орыс мектебіндегі дәріспен Абайдың мектептік оқуы аяқталады.

Абай асқан поэтикалық қуаттың иесі, қазақ халқының мақтанышы болды. Абай сияқты халықтың рухани творчествосын осыншама жоғары көтерген қазақ ақыны әлі кездескен жоқ. Оның жылдың төрт мезгіліне арналған (көктем, жаз, күз, қыс) тамаша жырлары оны Еуропаның атақты ақындарының қатарына қосар еді” (2.310).

Ал, М.Әуезов пен Ж.Аймауытұлы “Абайдың өмірі һәм қызметі” атты мақалада (“Екеу” бүркеншік есімді қолданған) Абай әлемі, Абайтанудың өзекті мәселелеріне ден қояды: “Абайдың ең бір артық өзгешелігі заманның ыңғайына жүрмей өзінің “өздік” бетін мықтап ұстап, ақылға, ақиқатқа, көңілдің шабытына билетіп, көз тұнжырарлық кемшілік, міннің ортасында туып, ортасында жүріп, үлгілі жерден өрнек алып келген кісідей ашық көзбен қарап, барлық мінді мүлтіксіз суреттеуі жырақта жүріп қылт еткенді көретін қырағы қырандай сыншылдығы.

... Абайдың пайдасыз сөзі жоқ. Ахлақ, адамшылық туралы айтқан терең мағыналы, үлгілі сөздері кемшіліктің мінезін тәрбиелеп, ақыл көзінің ауданын

кеңейтпек. Жүректен толғанып, ыза мен қайрат айдап шыққан қайғылы, хафалы, зарлысөздері адамның ақылын өз ішіне үңіліп, жанымен сыр таластырып ұғып, оқып түсіндіргендердің сезімін тәрбиелемек»(3.1-3).

Абай әлемі, ондағы ел мүддесі мен мұраты, руханият құндылықтары әр кез-ақ ұлт қайраткерлері мен қаламгерлерінің, ғалым-ұстаздардың назарын аударып келгені анық. Айталық, академик М.Әуезов Абайдың ақындық мұрасы мен “Қарасөздері” хақында былай ден жазады: “... Абайға ақындық үлкен қадірлі мағынасы бар әлеуметтік қызмет, қоғамдық зор еңбек боп танылады. Ол надандық, зорлық, жуандық, пәле-қорлық сияқты атқамінерлер мінезімен мықты тұрып алысуға кіріскен еңбегі. Абайды кейінгі буынға және сол кездегі қалың елге, көпшілікке, саналы жастарға нағыз қадірлі Абай етіп көрсететін еңбегі. Ақындықты сыншы, тәрбиеші, қасиетті дос етіп ұсынады. Зұлымдық надандықпен кектене алысады. Мін атаулыны көзге шұқып, басқа сабап айтады” (4.166). “Қарасөздер” көркем прозаның өзіне бөлек, Абайдың өзі тапқан бір алуаны болып қалыптанады. Бұл сыншылық, ойшылдық және көбіне адамгершілік, мораль мәселелеріне арналған өсиет, толғау тәрізді» (5.168). Абайдың «Қарасөздеріне» қатысты ғалым-тілші Р.Сыздықова төмендегіше ой қорытады: “Қарасөздерді” көлемі жағынан шағын-шағын 46 бөлек шығарма құрайды. Олардың жанрлық сипаты да әр түрлі: көбі публицистикалық туындылар, 46-сөз деп берілгені білім-таным үлгісіндегі тарихи очерк, 25-сөз Сократ пен Аристотельдің әңгімесі деп берілген мысал, өсиет, 5-сөз мақал-мәтелдерді талдаған филологиялық этюд, 37-сөз афоризмдер жиынтығы, 7-сөз психологиялық тақырыпты қозғаған этюд, 43-сөз философиялық толғаныс, 38-сөзді мораль мәселелері жайындағы ой-пікірлері болып келетін ғылыми-публицистикалық еңбек деп ажыратуға болады.

... Абай прозасы тілі мен стилі жағынан толық қанды шығармалар екенін баса айтамыз. Бұл туындылардың басымы дидактикалық әңгіме философиялық этюдтер, тарихи очерктердің алғашқы үлгілері, қазақ жазба дүниесіндегі таза ұлттық тілдегі соны бастамалар деп танимыз. Ұлы Абайдың сан қилы еңбегінің бір қыры да осы жерде» (6.108,110).

“Абай” энциклопедиясында ақынның өмірі мен шығармашылық қазынасы жан-жақты айқындалып, кең орын беріледі (7.327-352).

Абай әлемі, әсіресе ақындық өнерден тыс өзгеше өрнекті, ерекше еңбегі - “Қарасөздері” екені анық. Асылы: “Абайдың қара сөздерінің” соңғы нұсқасы Мүрсейіттің 1905,1907 және 1910 жылдардағы қолжазбалары бойынша жарияланып келеді. “Қара сөздер” деген атау өлең сөзден бөлек шығарма мағынасын білдіреді. Өлең өнерін қазақ қара сөз демейді. Қара сөз “проза”

деген мағынада айтылған. Қара сөз еркін ой білдіру формасы. Ақын өлеңдерінің кейбір күрделі дүниетанымдық мәселелері қара сөздерде тісіндірілген” (8.9).

Абайдың шығармашылық мұрасы көптеген әдеби-ғылыми еңбектерге, анықтамалықтар мен арнаулы кітап, жинақ және конференция материалдарына енді (9).

Анығында, Абай мұрасында әлеуметтік-тарихи жағдайлар, адам әлемі мен еңбегі, өмір-уақыт сырлары мол. Оның өзі профессор Х.Сүйіншәлиев айтқанындай: “Абайдың қарасөздері мен нақылдары – ақын шығармашылығының елеулі саласы, өлеңдерімен мазмұндас, идеялас, бірін-бірі толықтыра түсетін маңызды шығармалары. Сонымен бірге, әдеби жаңа түр, алғаш көрінген проза, публицистика. Ақынның тереңнен толғаған озық ойларының шынайы туындысы. Өлеңдерін туғызған тарихи әлеуметтік жағдайлар қарасөзінің тууына да себепкер. Ол – өлеңдерінде де, қарасөздерінде де өмір шындығын, халықтың арманын, болашақ қамын көздеген жазушы” (10.911). Бұдан бөлек, академик-жазушы М.Әуезов Абай әлемін, ұлт руханиятындағы орын-үлесін кеңінен көрсетіп, жіті зерделейді: “...Бұл күнге шейін қазақтың жазба әдебиеті жайынан сөз жазушылардың көбі біздің жазба әдебиетіміздің басы Абайдан басталады деп есептейді. Бұл пікір суретті художественная литература ретінде қарағанда дұрыс болса да, әдебиет тарихының ретімен қарасақ, үлкен адасқандық болады.

Қазақта жазба әдебиет Абайдан көп бұрын басталған. Бұл есепке, көбінесе, дін мақсұтымен жазылған қиссаларды кіргізбесек те, айтыс өлеңдерді кіргізбеуге болмайды.

Қазақ әдебиетіне Абай кіргізген жаңалық көп. Абай-қазақтағы суретті, сұлу сөздің атасы:тереңге сырлы, кең мағыналы кестелі өлеңнің атасы. Қазақ өлеңіне үлгі, өрнек берген, түрін көбейтіп, қалыбын молайтқан - Абай. Ол қазақтың ішінен оқушы тапқан.

Абайдың барлық өлеңі – қазақтың сол күшті тілінің ішінен туған асыл құрыш; қырдағы қалың қазақтың осы күнге шейін сөйлеп жүрген жалпақ тілінің жемісі, соның сыры мен сымбатын көрсететін айнасы. Бұл – Абайдың қазақ тіліне істеген қызметі” (11. 227, 230).

Қазақ руханиятындағы Абай дәстүрі де назар аударарлық деңгейде болғанын академик С.Қасқабасов жіті танып, байыпты бағалайды: “Абай дәстүрі мынадай сипаттарда көрінеді. Ол – әдебиетте жаңашылдық, поэзияда-әдемілік, қоғамда-әділеттілік. Осыларды алдыңғы қатарға қойған Абай үшін ең басты мәселе – сыншылдық пен шыншылдық. Бұлардан барып азаматкерлік

(гражданственность) шығады, ол – сын мен шынды айта білу, өзінді түзей білу, жетілдіру. Бұл түштеп келгенде, өз ұлтыңды жетілдіру, сол арқылы қоғамды жетілдіру, дамыту. Міне, шындықты, қаншалықты ащы болса да айту, адамдағы кемшіліктерді, қоғамдағы келеңсіздіктер мен әділетсіздікті, қаншалықты ауыр, қауіпті болса да сынау-бүгінгі таңдағы біз үшін де актуалды, Абай дәстүрі осы. Абай осындай азаматкерлігі үшін жапа шекті, рухани жалғыздыққа ұшырады. “Моласындай бақсының жалғыз қалдым, тап шыным”, – деуі осыдан. Ол қазақты жетілдірсем, қазақ қауымын өзгертсем, деп армандады” (12.103,104).

Абай мұраты мен тағдыр-талайынан да елдік мүдде, ұлттық мәселелер кеңінен көрініс береді. Оны зерттеуші Т.Жұртбай анық аңғарады: “...Абай – қазақ халқының ар-ожданы, ұлттық мақтанышы және намысы. Ол тек қана қазақ елінің тегін тектегенде ғана қасиеті артатын ұлы тұлға емес, қадым заманнан бері көшпенділер мәдениетінің барлық болмысын бойына сіңірген жиынтық қасиет. Абай қазақ ұлтының ұлт боп өмір сүргендігінің және ұлт ретінде өмір сүруге хұқы барлығының кепілі. Себебі, дүние жүзілік ауқымға сай қазақтың ұлттық санасын оятқан және оны қалыптастырған адам-Абай. Өзге де дара тұлғалар қазақ жерінде өмір сүрді. Алайда соның барлығы тұтаса келіп Абайды толықтырды.

Абайдың тағдыры мен тауқыметті толғаныстарының тамырын өзі өмір сүрген заманынан, отаршылдық езгіден бөліп алып қарау мүмкін емес. Осы уақытқа дейін Абайдың зарға толы өлеңдерін бай мен болысқа ғана қаратыла айтылған, орыстың шенеуніктерін ғана әшкерелеген деп бағалап келдік. Шындығына сайғанда, Абай осы туындылар арқылы Ресейдің отаршылдық пиғылын, құлдыққа айналдырмақ болған құлқын қолқасымен суыра әшкереледі» (13.12,15).

Тұтастай алғанда, Абайдың «Қарасөздері», ондағы кеңінен айтылып, терең қозғалған мәселелер – “ел мінезінен” өзге: адам әлемі, қоғам, өмір, еңбек, тарих, таным, тұрмыс-тіршілік түйіткілдері, даңқ пен даңқырт, жалқаулық пен талапсыздық, салғырттық пен немқұрайдылық, жамандық пен зұлымдық, “дүние рахаты”, ағартушылық һәм адамгершілік мұраттары, ақыл-парасат, білім-ғылым, тарих пен тағдыр, дәстүр мен дін, әдет-дағды, жан-жүрек, мінез-құлық, намыс пен сенім, сыр мен сипат, тәлім-тәрбие т.т. болып табылады. Елдік мүдде, адам мұраты бәрінен биік, асқақ көрінеді.

“Қарасөздер”, яки Абай атап көрсеткендей: “өз сөзім – өзімдікі” шеңберінен шығып, “қойын дәптері” міндетін ғана атқармай, керісінше қалың көптің өмір тағылымдарын кең көлемде танып-түштеп, одан халқымыздың тағдыр, тұрмысынан жан-жақты орын алған әр алуан құбылыстар мен

көріністерді, қилы кезең шындықтарын, ел-жерге қатысты қағидалы қисындарды, адам мұраты мен ортақ мүдделердің сыр-сипаттарын кең көлемде көрсетеді. Оның бәрі-баршасынан: Абай мұраты, арман-аңсарлары, көзқарас эволюциясы, елдік мүдде, адам әлеміне байланысты айтылған ақыл-кеңес, нақыл-өсиет, тәжірибе тәлімі т.т. өмір тағылымынан нәр алып, тағдыр талқысы тұрғысынан кім-кімге де ой салады. Кезең-уақыт шындықтары айқын. Адам мұраты мен ұстанымы маңызды мәнге ие болады.

Абайдың “Қарасөздер” атты прозалық мұрасы жанрлық жағынан дәстүрлі әдеби туынды, немесе әңгіме, естелік, мемуар үлгісі емес. Сондай-ақ, оқиғалы-сюжетті, толғам-толғаныс, нақыл-өсиет сөздер жиынтығына да жатпайды. Біздіңше, Абай әлемінің өн бойынан берік орын алған арғы-бергі кезең шындықтары, өз дәуірінің көріністері, ақиқат жайттардың жиынтығы басым бағыттарға ие болады. «Қарасөздер» қазынасы қоғам мен адам қарым-қатнасының берік байланысын, уақыт тынысының белгі-ерекшеліктерін бедерлі бейнелеген жан-жүрек пен көңіл толқынының көркем шежіресі. Тақырыптық-жанрлық ерекшелігі бар, болмысы бөлек, мазмұны ерек, тілдік мәнері, стильдік құбылысы өзгеше қазыналы биік. Өмір тағылымының, тарих пен танымның өрнекті өнегесі, үздік үлгісі. Абай әлемінің асқақ даңқы, биік тұғыры, көркемдік кеңістігі, мәдени-рухани айнасы.

Хакім Абайдың “өз сөзім – өзімдікі” екенін анық аңғартар – “Қарасөздер” мұрасының тұтас табиғаты мен тағылымынан: өмір тәжірибесі мен өнер өлкесіндегі көрген-білген, танып-түйген жайттары ұлттық тұрғыдан байыпты сараланып, ақыл-парасат арнасы, білім-білік көрінісі, талғам таразысы уақыт бедерімен байланыс-сабақтастықта өріс алып, одан елдік-қоғамшыл қасиеттері кең көлемде танылатындықтан, ұлт мұраты мен руханиятының арналы бастаулары мен қазыналы қайнарлары, мәдени-рухани Іһәм көркемдік-эстетикалық құндылықтары айқын аңғарылады. Демек, Хакім Абайдың «Қарасөздер» атты қазыналы кеңістігі – халқымыздың арғы-бергі кезеңдердегі жемісті жетістіктерін, келеңсіз кемшіліктерін қатар көрсеткен, сондай-ақ адам мұратын, өмірі мен еңбегін, ақыл-парасат нұрын, білім-ғылым жүйесін, дін мен дәстүрді, тарих пен танымды, мәдениет пен тілді т.с.с. жүрек әмірі мен көңіл таразысына тартылып, тәжірибе тәлімімен байланыста баяндалатын парасат-пайымы мол тағылымды туынды.

Қорытынды. Хакім Абайдың “Қарасөздері” – поэтикалық мұрасының көркем шежіресі, халық тағылымының өрнекті өлкесі, адам әлемі мен өмір мұратының тәлімді тәжірибесі, ұлттық сөз өнерінің жаңа көкжиегі, кең өрісі.

“Қарасөздердегі” елдік мұрат, адамгершілік жолы, ақыл-парасат өнегесі, өмір тағылымдары – жаңа бағыт, іргелі ізденіс, айқын мұрат, терең дүниетаным, шынайы шындық, өзгеше амал-тәсіл, тың ой, сарабдал сөз жүйелерімен сенімді өріс алатындықтан, қай кезең, уақытта да тарихи негізін, көркемдік мәнін, мәдени-рухани нәрін жоғалтпайтындықтан, жаңашылдық Һәм сабақтастық сыр-сипаттарымен қалың көпшілік жадына берік ұялары хақ. Қысқасы, Хакім Абайдың «Қарасөздеріндегі» ұлттық мұрат пен руханият арналарының басым бағыттары, кешеден-бүгінге ұласқан өрнекті өнегесі, үлгілі үрдістерінің маңызды қырлары мен тағылымды тұстары адам әлемінің алуан қырларын, өмірдің өшпес өрнегін кеңінен көрсетеді.

“Қарасөздер” – Абай әлемінің айнасы, ұлт руханиятының көркем шежіресі. Елдік мұрат-мүдденің, дін мен дәстүрдің, халықтық дүниетанымның, тарих пен танымның қазыналы қайнары. Өмірдің өрнекті, өнердің өрісті көркем көкжиегі. Уақыт бедерінің шынайы сырлары.

Хакім Абайдың жүрек сәулесі мен көңіл айнасын, ақыл-парасат нұрын кеңінен көрсететін – “Қарасөздер” мұрасы адам мұраты мен өмір өнегесінің, халықтық дәстүр мен руханият қайнарларының мәңгілік сипаты. Кезеңнің шындық шежіресі. Болмыстың бүтін бедері. Елдік мәні, ұлт ұстыны.

“Қарасөздер” – Абай әлемі, халық мұрасының қайнары, замана шындығы мен дәстүр тағылымының сырлы шежіресі.

“Қарасөздер” – Абай әлемінің айнасы, руханият қайнары.

Хакім Абайдың “Қарасөздер” қазынасы – кеше мен бүгіннің көркем де сырлы шежіресі, елдік мүдде мен адам мұратының біртұтас тұғыры, қазақ руханиятының асқақ даңқы, болашақтың берік бағдары.

Хакім Абайдың “Қарасөздер” мұрасы – халық бірлігінің бүтін болмысы, татулық пен тұтастық тірегі, сыйластықтың сыры мен сипаты.

Хакім Абайдың “Қарасөздер” қазынасы – елдік мүдде мен ұлттық құндылықтар қайнарының көркемдік кеңістігі, халықтық тарихнамамыздың жарқын беттері, болашақ бағдары мен келешек күндердің соны да сырлы шежіресі, танымдық Һәм тәрбиелік мәні мол рухани арнасы екені анық.

Әдебиет:

1. Абай. Қара сөз. Поэмалар. – Алматы: Ел, 1993. – 270 бет.
2. Бөкейхан Ә. Абай (Ибрагим) Құнанбаев (Мүнәһиб-Некролог). – Таңдамалы (Избранное). – Алматы: Қазақ энциклопедиясы. Бас редакциясы, 1995.-310 бет
3. Екеу. Абайдың өмірі Һәм қызметі. – “Абай”, 1918, №2. – 1-3 бет.
4. Абай. Таңдамалы өлеңдер. – Алматы: Жазушы, 1985. – 166 бет.
5. Әуезов М.Әр жылдар ойлары. – Алматы, 1959. – 168 бет.
6. Сыздықова Р. “Қарасөздер” қазынасы. – “Абай”, 1993, №1-2. – 108, 110 беттер.

7. Абай (энциклопедия). – Алматы: “Қазақ энциклопедиясының” Бас редакциясы, “Атамұра”, 1995. – 327-352 беттер.
8. Қазақ әдебиеті (энциклопедиялық анықтамалық). – Алматы: “Аруна”, 2005. – 9-бет.
9. Әуезов М. Абай (зерттеу). – 1933; Мұхтар Әуезов (энциклопедия). –2011; Нұрқатов А. Мұхтар Әуезов (зерттеу). – 1957; Мырзахметов М.Абайтану тарихы. – 1994; Тоқтаров Р.Абайдың жұмбағы (роман). – 1999; Тәуелсіздік және Абайтану. – 2010; Тәуелсіздік тудырған романдар. – 2012, т.т.
10. Сүйіншәлиев Х. Қазақ әдебиетінің тарихы (оқулық). –Алматы: “Санат”, 1997. – 928 бет
11. Әуезов М. Әдебиет тарихы. – Алматы: “Ана тілі”, 1991. – 240 бет.
12. Қасқабасов С. Абай. – Алматы: “Алматы” баспа үйі, 2010. – 112 бет.
13. Жұртбай Т. “Күйесің,жүрек...Сүйесің”. – Алматы: “Санат”, 2001. – 408 бет.
14. Abduvalitov E. The Effective Ways of Teaching the Literature of Fraternal Nations in General Secondary Schools. <http://dx.doi.org/10.47814/ijssrr.v6i6.1428>
15. Abduvalitov N. Ways of Teaching Samples of World Literature at Literature Classes by Grene Features. <http://ijmmu.com> editor@ijmmu.com ISSN 2364-5369 Volume 9, Issue 3 March, 2022 Pages: 219-223.
16. Nurjan B. Abduvalitov, Ergash B. Abduvalitov, Baurjan N. Sayfullaev. "Methods of comparative analysis in the study of samples of uzbek and world literature" <https://spast.org/techrep/article/view/4576>
17. Nurymbetovich, S. B. (2023). Dialectisms in the Language of Literary Works. *Central Asian Journal of Literature, Philosophy and Culture*, 4(6), 33-39. Retrieved from <https://cajipc.centralasianstudies.org/index.php/CAJLPC/article/view/893>
18. Yusupov B.B. Motherland and Patriotism in the Lyrics of Tulegen Aibergenov. <https://ijssrr.com/journal/issue/view/28>
19. Bazarbayeva Raykhan Abdimumin qyzy Socio-psychological bases of forming speaking competence based on students’ creative thinking. *Web of Scientists and Scholars: Journal of Multidisciplinary Research*. <https://webofjournals.com/index.php/12/article/view/3485>

